УДК 130.2

ORCID 0000-0002-5363-1004

DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.116-129>

РОМБ І КОСИЙ ХРЕСТ У АРХАЇЧНІЙ СИМВОЛІЦІ Й НАРОДНИХ ГЕОМЕТРИЧНИХ ОРНАМЕНТАХ

Причепій

Євген Миколайович

доктор філософських наук,
професор,
Інститут культурології
Національної академії
мистецтв України, м. Київ
sharapann@ukr.net

Причепій

Евгений Николаевич

доктор философских наук,
професор,
Институт культурологии
Национальной академии
искусств Украины, г. Киев
sharapann@ukr.net

Yevhen Prychepii

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Institute
for Cultural Research,
National Academy of Arts
of Ukraine, Kyiv
sharapann@ukr.net

Анотація. У статті автор ставить мету проаналізувати семантику символів ромбу й косоного хреста в архаїчній символіці й народних орнаментах, виходячи зі запропонованої ним концепції праміфу. Під час аналізу цих символів застосовується структурний метод. У результаті дослідження було встановлено, що ці символи відображають різні аспекти архаїчної Богині. Ромб виражає прив'язку іпостасей Богині до певних сфер Космосу, а косий хрест – її зв'язок з чотирма своїми іпостасями (богинями голови, двох грудей і вувли), які приховані за символами, розміщеними в секторах косоного хреста. Таке розуміння відкриває нову перспективу тлумачення семантики ромба й косоного хреста в орнаментах. Практичне значення статті полягає в тому, що вона дозволила розкрити семантику косоного хреста та структури косоного хреста й ромба в геометричних орнаментах вишитих і тканих рушників України та Білорусі. Стаття показує органічний зв'язок архаїчної символіки та народних орнаментів і спростовує думку, за якою семантика цих орнаментів утрачена й не може бути пізнана.

Ключові слова: ромб, косий хрест, семантика символів, геометричний орнамент.

Постановка проблеми. У попередній статті, що вийшла в «Культурологічній думці» № 16 (Причепій, 2019), автор започаткував дослідження семантики символів народних геометричних орнаментів. Тут на продовження цієї теми аналізуються одні з найчастіше вживаних символів таких орнаментів — ромб і косий хрест. Наявні дослідження цих символів, на думку автора, не розкривають повністю їхньої семантики. Під час визначення семантики ромба й косоного хреста дослідники не враховували структур символів, у яких вони були розміщені. На думку автора, структурний метод дозволяє по-новому підійти до розкриття їхньої семантики. Виходячи з того, що ці символи посідали значне місце в орнаментах, можна допустити, що розкриття їхньої семантики може відіграти суттєву роль у проникненні в семантику геометричних орнаментів узагалі. Розуміння семантики цих символів допоможе зрозуміти логіку формування орнаментів, а разом з цим і формування почуття прекрасного.

Останні дослідження та публікації. Оскільки ромб досить поширений у орнаментах, розкриттю його семантики дослідники приділяли значну увагу. На думку археолога В. Бі-

бікової (1965), ромбічні орнаменти палеоліту виникли тому, що кістка мамонтового бивня, яку часто використовували для виготовлення жіночих фігурок, на зрізі мала вигляд ромбовидних візерунків. Цю думку підхопив Б. Рибаків (1981). Він висунув ідею про те, що в епоху палеоліту ромбічний візерунок на жіночих фігурках з бивня мамонта в очах первісного мисливця призвів до об'єднання понять мамонта як джерела життя (ситості) та жінки — символу плодовитості, продовження життя. Унаслідок цього «ромб і ромбічний меандр самі по собі ставали символом життєвості й благополуччя». Такі думки були висунуті щодо семантики ромба в палеолітичну добу.

В епоху неоліту, на думку Б. Рибаків, семантика ромба змінюється. Він приєднується до А. К. Амброза (1965), який висунув ідею, згідно з якою ромб з крапкою всередині позначав оброблену землю із посіяним зерном. Оскільки земля ототожнюється з жінкою, то такий ромб на животі жінки є водночас символом благополуччя (поля із зерном) і жіночого лона (продовження роду). Ромб, отже, зберіг свою семантику (позначення благополуччя і плодовитості жінки), тільки мисливці палеоліту вбачали за ним мамонта, а землероби неоліту — зорану ниву й лона жінки.

А. Голан (1994), опираючись на низку фактів, доводить, що виникнення символу ромба не має ніякого стосунку до текстури кістки мамонта. Саме питання про семантику ромба в епоху палеоліту, на його думку, варто іще вивчити (с. 86). Що стосується ромба на артефактах неоліту, то тут він переважно приймає думку Б. Рибаків й А. Амброза, згідно з якою за ромбом чи квадратом приховується земля чи оброблена ділянка землі.

Семантику ромба досліджувала й литовсько-американський археолог М. Гімбутас (2001, February). З одного боку вона мов би приєднується до висловленої А. Амброзом і Б. Рибаків думки про зв'язок ромба з лоном жінки й полем.

«Ромб і трикутник з однією чи більше крапок, — пише вона, — зустрічаються на стінах гробниць, на вазах, печатках і, як правило, на животі або на інших частинах тіла вагітної богині, починаючи з сьомого тисячоліття до н. е. За походженням обидва знаки, ймовірно, являються схематичними образами вульви й статевого трикутника і відносяться до джерела жит-

тя. Крапки, ймовірно, являють собою зародок усередині матки або насіння на полі» (р. 145).

Поряд з цим у неї зустрічається й інший підхід до ромба. Так, вертикальний ланцюжок ромбів дослідниця вважає деревом життя. У цій інтерпретації ромби трактуються як сфери Космосу, тобто як позначення підземного, наземного й небесного світів. А це значно ширша інтерпретація ромба, ніж запропонована попередніми дослідниками.

У попередній роботі (Причепій, 2018) ми прийшли до висновку, що семантика ромба аналогічна семантиці круга й овала. Усі ці символи, на нашу думку, позначали сфери Космосу й частини (сфери) Тіла Богині. Будучи символами сфер, вони також позначали божеств, які були пов'язані з цими сферами. За нашою концепцією праміфу, Богиня була тотожною Космосу. Її Тіло, як і Космос, ділилося на сім сфер. Ми не будемо тут детально викладати цю концепцію (див. про це с. 23–45), зазначимо, що жіночими сферами Космосу були підземелля, сфера життя та небеса. Відповідними жіночими сферами Тіла Богині були сідниці (стегна та дітородний орган), живіт (пупець і груди) та голова (очі й рот). Кожну з цих трьох сфер втілювали богині-дочки. Будучи іпостасями (подобами) Богині, дочки також ділилися на свої сімки. Так виникли сім сфер підземелля, сім сфер життя і сім небес. Кожна з цих сімок, своєю чергою, містила три свої богині (умовні Внучки).

Аналізуючи архаїчну символіку, ми помітили, що майже всі зазначені богині (Велика Богиня, три Дочки й дев'ять умовних Внучок) позначалися символом ромба. Ромб символізував вульву, він присутній на стегнах і животі Богині, ним позначали пупець і груди, форму ромба надавали очам і ротам, голові. Іншими словами, ромбами могли позначати трійку богинь сідниць (двоє стегон і вульву, які символізували підземелля), трійку сфери живота (пупець і двійку грудей, що символізували сферу життя), трійку голови (рот і двійку очей — сфера неба). Це свідчить про те, що ромб позначав не тільки живіт чи вульву, як уважають деякі дослідники, а всі сфери, пов'язані з богинями. Нами також було відзначено, що ромб символізував не тільки сфери, а й божества цих сфер.

Такий підхід дозволив пояснити наявну різноманітність вживання ромба в символіці та орнаментах. Разом з цим поза увагою нашого аналізу

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

залишилась структура, у якій ромб пов'язаний з косим хрестом.

Семантика косого хреста (X) — фігури, утвореної перетином двох ліній під гострим кутом — також досліджувалася вченими. Вони відзначають, що цей символ, як і ромб, зустрічається уже в символіці палеоліту. М. Гімбутас (2001, February) розглядає косий хрест поряд з V-знаком, меандром, шевроном як знаки богині. «Ізольовано проставлені шеврон і X мабуть служили для того, щоб позначати об'єкти, як такі, що належать божеству» (р. 12), під яким вона розуміє богиню-пташку — подательку води (р. 29). Саме походження символу косого хреста дослідниця пов'язує з одягом антропоморфних фігурок неоліту, груди яких були перехрещені косим хрестом.

А. Голан приєднується до думки М. Гімбутас, за якою косий хрест у епоху неоліту був емблемою Богині. Однак він вважає, що в після неолітичні часи «косий хрест був переосмислений; його стали розуміти просто як знак хреста, що символізує сонце» (с. 119). Оскільки сонце після неоліту змінило жіночу стать на чоловічу, то, на його думку, косий хрест у післянеолітичні часи змінив свою семантику — з символу богині перетворився на символ бога.

Таким чином, ми фактично маємо дві позиції в трактуванні семантики косого хреста: позицію М. Гімбутас, яка пов'язує цей символ з богинею, і позицію А. Голана, який вважає, що цей символ у пізніші часи змінив свій статус і позначає божество чоловічого роду.

Семантиці ромба приділяють увагу й етнографи — дослідники орнаментів (Селівачов, 2005; Буткевич, 2008), але вони, як правило, не виходять за межі тої інтерпретації цього символу, що була задана М. Гімбутас, А. Амброзом і Б. Рибаківим.

Досліджень семантики косого хреста в народних орнаментах автор не зустрічав.

Мета дослідження полягає в тому, щоб (1), виходячи з концепції праміфу, розвинути й конкретизувати наявні тлумачення семантики символів ромба й косого хреста в архаїчній символіці; (2) продемонструвати збереження їхньої семантики в геометричних орнаментах; (3) розкрити семантику структури, утвореної з косого хреста й ромба в архаїчній символіці та народних орнаментах. У широкому плані це дослідження ставить за мету показати, що структурний аналіз архаїчної символіки може стати ключем для проникнення у семантику геометричних орнаментів і за таких умов спростувати поширену серед вчених думку, згідно з якою народні геометричні орнаменти втратили свою семантику.

Виклад матеріалу дослідження.

Семантика ромба. У попередньому дослідженні (Причепій, 2018, с. 90–103) автор прийшов до висновку, що ромбом у архаїчній символіці позначали, як правило, жіночі сфери Космосу (і Тіла Богині), а також божества жіночої статі.

Закономірно виникає питання, чому саме ромб став таким універсальним символом божеств? На наш погляд, це значною мірою зумовлено тим, що первісне божество — Велика Богиня втілювала Космос, була тотожна Космосу. Коли виникла проблема, як зображати Космос, який водночас був би й Богинею, то, очевидно, для первісних людей таким символом став круг, коло. Космос — це виднокруг, навколишній горизонт, сфера. Круглу форму мав і повний місяць, цикл якого збігався з фізіологічним циклом жінки-богині. Звідси, на наш погляд, походить круг (коло) як символ Космосу й Великої Богині. Поділ Богині-Космосу на божества і сфери зумовив те, що останні також позначалися кругом:

Рис. 4

Дочки фігурували як утілення Матері. Оскільки первісна Богиня мислилась як антропоморфна істота, то круг був трансформований у овал, який краще накладався на Тіло Богині. (Звідси, зокрема, поширення овалів у символіці трипільців). Що стоїть за ромбом, то він, на думку низки дослідників, виник як спрощена форма круга чи овала. Круглі фігури було важко гравіювати на кістці, тому їх замінювали прямокутниками й ромбами. Тому ромб можна вважати спрощеною формою круга, овала, що символізували Космос і Богиню. (До речі, як зазначає А. Амброз, російські вишивальниці часто називають ромб кругом).

Божество і сфера. Як впливає із символіки, божества давніх людей були тісно пов'язані зі своєю сферою (кругом, ромбом). Цей зв'язок проявляється в тому, що колом (овалом, ромбом) часто позначали божество. Правда, трапляються випадки, коли в одній сфері (овалі) зображають двійку божеств, що свідчить про те, що сфера й божество не зовсім тотожні.

Зв'язок божества і сфери, крім символіки, знайшов відображення і в інших феноменах первісної культури — у міфах і казках. Аналізуючи божества міфології та героїв казок, ми звернули увагу на їхній органічний зв'язок з середовищем, у якому вони перебувають. Так, назва водяника, лісовика, Горинича (від гори) та інших міфологічних героїв походить від середовища, у якому вони живуть, від місця, у якому перебувають. Деякі боги й герої пов'язані з житлом — баба яга живе в хатинці, сестри — бранці діда з довгою бородою — живуть у підземних палацах, бранці змія-вихру — у палацах на горі, у міфах божествам присвячені священні гаї, вони живуть у небесних чи підземних палацах, їм будували святилища, храми. Ці факти свідчать про «прив'язку» божеств до певного місця, про їхню певну просторову обмеженість. На наш погляд, саме середовище (вода, ліс) найдавніших богів, «хати» більш пізніх могли бути

відлунням сфери (круга, ромба) божеств праміфу.

У міфології народів Європи не збереглося спеціальне поняття, яке фіксувало б зв'язок божества і середовища чи житла. У міфології індуїзму таким поняттям є «лока». Під «локою» (див. «лока» — Вікіпедія) розуміються просторові характеристики (пор. лат. *locus* — місце) — місце, сферу буття, житло, помешкання. Космос у індуїзмі ділився на низку «лок» — від підземелля до неба. Характерно, що в деяких філософсько-релігійних течіях індуїзму кількість «лок» дорівнює семи (зокрема сім небесних і підземних «лок»). Варто відзначити також, що в «локах» розміщені божества різного ступеня довершеності (від темних у підземеллі до світлих на небесах). Цікаво відзначити й те, що в упанішадах згадується сім вищих «лок», які розташовані в частинах тіла й органах птахи Хамса, яка породила Космос. Мало сумніву в тому, що за образом цієї птахи приховується Велика Богиня первісної міфології, сім сфер («лок») якої тотожні семи сферам Космосу. З огляду на це, ми вважаємо, що поняття «лока» цілком відповідає поняттю «сфера» (середовище, житло) божества, яким ми оперували в наших дослідженнях первісної символіки. Для нас важливо те, що поняття «лока» індуїзму цілком відповідне до поняття сфера, яке було виведене на основі аналізу первісної символіки.

Підсумовуючи проведений аналіз, можна зробити висновок, що ромбом (кругом, сферою) в архаїчній символіці позначали переважно божества жіночого роду і їхню прив'язаність до певних сфер Космосу. Оскільки в первісній символіці простежується три покоління жіночих божеств (Матір, три Дочки й 3+3+3 Внучки), які могли позначатись ромбами, то звідси стає зрозумілим походження символу ланцюжка ромбів, який, на думку М. Гімбутас, символізує світове дерево.

Косий хрест з чотвіркою богинь у секторах. Символ косого хреста виник іще в палеоліті (рис. 1, Україна). Ми приєднуємося до М. Гімбутас, яка вважала, що він позначає Богиню. Однак ні вона, ні інші дослідники не звернули увагу на те, що косий хрест часто супроводжується символами богинь, які розміщені у всіх чотирьох секторах. А без цього не можна повністю осягнути семантику цієї фігури.

Існує два контексти архаїчної символіки, у яких фігурує символ косого хреста. Прикладом першого контексту є рис. 1. На ньому косий хрест

зображено з шевронами в чотирьох секторах. Це досить поширений варіант косого хреста, який разом із символами між променями утворює певну структуру. Кількість шевронів у секторах може бути різною. Так на цьому рис. 2 (Крит, неоліт) між променями хреста міститься по одному шеврону, на інших артефактах їх може бути три, чотири та більше.

Семантику косого хреста з шевронами в секторах, на нашу думку, розкриває цей малюнок з Ірану (рис. 3, неоліт). У ньому між променями хреста зображено голову жінки (вгорі), двійку грудей і вульву. Усі вони, згідно з нашою концепцією, символізують богинь, а сама жіноча фігура представляє Богиню-Космос. Кожна з чотирьох богинь зображена в окремому секторі. Так утворилася структура, яка, на нашу думку, передавала розміщення «жіночих» божеств (голову, двійку грудей і вульву) на Тілі Богині.

Якщо врахувати, що Богиня давніми людьми ототожнювалась із Космосом, то цей малюнок, у якому чотири богині розташовані по чотирьох боках від пупця (центру перетину променів), можна інтерпретувати як поширення Богині на всі боки Космосу. (Не думаємо, що саме так мислили давні люди, але ідея центру Космосу, який збігається з пупцем Богині, і її поширення на всі боки, тут явно присутня. У зв'язку з цим тут доречно відзначити й такий аспект, який відрізняє ромб і косий хрест як символи Богині. У ромбі зафіксована кінченість, обмеженість Богині, а в косому хресті вона представлена як відкрита на всі боки, безкінечна. Не вважаємо, що так свідомо задумувалось давніми людьми. Очевидно, це склалося стихійно, але момент просторової відкритості одного символу й закритості іншого заперечувати не можна).

Хоча у переважній більшості випадків у секторах хреста розташовані шеврони, а шеврон у первісній символіці фігурує, як правило, у якості символу богів, а не богинь, однак є достатньо підстав уважати, що в такому контексті шевронами позначено богинь. Так на рис. 1, зображеному на артефакті, який, на жаль, погано зберігся, кількість шевронів у горизонтальних секторах хреста приблизно дорівнює числу сім. Це число, яким позначали богиню. Якщо допустити, що й вертикальні сектори хреста містили сімки, то кількість богинь зросте до чотирьох. Про те, що між променями хреста містяться саме богині, свідчать деякі арте-

Рис. 5

факти, на яких у секторах крім шевронів розміщені трикутники — символи богинь. Нарешті, як доказ можна послатись і на орнаменти народних рушників, на яких між променями косого хреста зображене дерево, або жіночі фігурки (рис. 7, 8) — символи богині. Очевидно, сама структура косого хреста з чотирма секторами сприймалася давніми людьми як певний контекст, який задавав символам у секторах значення богині.

Зазначимо, що четвірка богинь косого хреста на Тілі Богині породжувала певні «теологічні» проблеми. За панівними міфологічними уявленнями Тіло Богині ділилося на три сфери (голова, живіт і вульва), яких представляли три богині-дочки. У косому ж хресті на Тілі Богині на рис. 3 фігурує чотири символи богинь. Четвірка богинь утворилася внаслідок поділу однієї сфери грудей на дві богині. (У трипільців цих двох богинь зображали в одному овалі-сфері. Ця розбіжність між трійкою сфер і четвіркою богинь пояснює той факт, що в народних орнаментах, як буде показано пізніше (рис. 5) зустрічається також косий хрест із трійкою символів богинь.

Косий хрест і ромб у архайчних орнаментах. Дещо в іншому контексті постає символ косого хреста під час передачі циклів планет і жінки. Зображення цих циклів з давніх часів набуло вигляду орнаментів. Оскільки час давні люди міряли циклом Місяця, то в якості одиниці часу широко використовувався шеврон — спрощена форма місяця-серпика. Цим пояснюється широке використання шевронів у первісних орнаментах. Шеврони, своєю чергою, причетні до формування фігур ромба й косого хреста. Два шеврони кутами в різні боки утворюють ромб, а кутами один до одного утворюють косий хрест. Такий спосіб утворення символів ромба й косого хреста можна бачити на відомому мізинському орнаменті (рис. 4).

Як показав Б. А. Фролов (1981), цей орнамент

Рис. 6

передає цикл вагітності жінки (280 днів). Тривалість вагітності зображена за допомогою 10-ти циклів Місяця. В одній стрічці зображено два цикли. Цикл Місяця переданий так: 28 днів поділено на дві групи — по 14 шевронів. З правого боку шеврони зображені кутом в правий бік, з лівого — у лівий. Так передано наростаючий і спадаючий місяць. На місцях зустрічі двох рядів цих шевронів на середині місяця утворюються фігури ромба, а зустріч шевронів між двома місяцями утворює фігури косої хреста.

З цього орнаменту видно, що ромбом позначали повний місяць, а косий хрестом — період між місяцем, що зник, і молодим місяцем. Отже, можна допустити, що давні «мізинці» ділили цикл місяця на два періоди — середину й цілий місяць — і позначали їх ромбом і косим хрестом — символами двох богинь.

Про те, що ромб і косий хрест у орнаментах такого типу позначали богинь, свідчить також орнамент рис. 5 зі спорідненої з трипільцями культури кукутень (Румунія, Гелієшти). Тут за допомогою косих хрестів, ромба й шевронів зображені два цикли Місяця. Кожен цикл поділений між трьома богинями, які позначені двома косими хрестами й ромбом посередині. Четвертий символ — богиня у вигляді косої хреста — зображена поруч з лівого боку. Вона, очевидно, фігурує як богиня Місяця взагалі, а сам місячний цикл розділений між трьома богинями. Групування шевронів у цьому малюнку (беруться до уваги тільки шеврони по горизонтальній лінії) таке: сім шевронів з правого боку позначають половину місяця на фазі зростання. Богиня цієї половини позначена косим хрестом (радіше, двома променями хреста) У ромбові роз-

Рис. 7

міщено дві сімки шевронів. (Тут шеврони справа та зліва утворили сім концентричних ромбиків. Дві сімки шевронів можна отримати, поділивши ромби навпіл). Вони символізують повний Місяць. Третя група з семи шевронів розташована біля двох променів лівого косої хреста. Вони позначають спадаючий Місяць. Отже, $7+(7+7)+7=28$. Так передано 28 днів місяця, які поділені між трійкою богинь. (Зауважимо, що цикл місяця передавався за допомогою тієї ж трійки богинь, якими позначали й структуру Космосу та Тіла Богині. Тобто, молодий місяць позначався молодою богинею, що символізувала вульву, повний місяць — богинею живота (грудей). Звідси дві сімки (богині), що зображені в ромбові. А старий місяць символізувала богиня голови. Велика Богиня передана окремою антропоморфною фігурою косої хреста).

З аналізу символів цих двох артефактів можна зробити висновок, що косий хрест став символом Богині не через випадковий збіг обставин (як це вважає М. Гімбутас), а тому, що Богиня втілювала цикл Місяця, а під час зображення цього циклу за допомогою шевронів логічно виникають ромби й косі хрести як символи фаз, що втілюють богинь.

Рис. 8

Оскільки в цьому орнаменті для передачі циклу місяця задіяні три богині, а богиня у вигляді антропоморфного хреста зображена поруч, то з упевненістю можна вважати трьох перших дочками, а останню — Великою Богинею. Для нас важливо зафіксувати, що в структурі, у якій фігурує косий хрест і ромб, їх можна ідентифікувати як Велику Богиню й богиню Дочку. Оскільки ромб є середньою богинею з трійки богинь, то можна допустити, що він символізує середню сферу Космосу — сферу життя (сферу грудей на Тілі Богині). Таким чином, можна допустити, що структура косого хреста й ромба позначає Велику Богиню й богиню сфери життя.

Структура з косого хреста й ромба, очевидно, використовувалась як орнамент уже в часи неоліту. Її, зокрема, можна бачити на цій чашці з Туркменії (рис. 6, неоліт). Її орнамент складається з косого хреста й ромба. Так, очевидно, позначені дві богині.

Косий хрест і ромб в народних орнаментах. Ромб — найпоширеніший символ у народних орнаментах. Він зберіг ту семантику, яка була йому притаманна в архаїчній символіці. Ромб, як правило, символізує богинь (підземелля, сфери життя і неба), а три ромби, розташовані на одній лінії,

Рис. 9

позначають Богиню-Космос. Загалом семантика ромба визначалась контекстом, у якому він зображений.

Символ косого хреста також присутній у народних орнаментах. Як і в архаїчній символіці, в орнаментах він зустрічається у двох контекстах: у структурі з чотирма богинями в секторах і в структурі з ромбом. Розглянемо окремо ці два випадки використання косого хреста в орнаментах.

1/ Косий хрест у структурі з чотирма богинями. Під час аналізу косого хреста в народних орнаментах нам важливо показати не лише присутність цього символу в даних орнаментах, але, що особливо важливо, продемонструвати, що він зберіг свою архаїчну семантику, тобто не перетворився з символу богині на символ бога, як це вважає А. Голан. Для цього варто продемонструвати, що в його секторах, як і в часи архаїки, збереглися символи чотирьох богинь. З цією метою розглянемо деякі народні орнаменти.

Орнамент цього рушника з с. Студена Вінницької обл. (рис. 7, с. 221) складається з великого косого хреста, у секторах якого (по прямому хресту) розміщені умовні дерева з ромбами-голівками на вершині. Дерево й більше того ромбик-голова дозволяють ідентифікувати цей образ як богиню. Та-

Рис. 10

ким чином, цей косий хрест з богинями в чотирьох секторах цілком відповідає архаїчному хресту з рис. 3, у секторах якого розміщені символи богинь.

Варто зазначити, що промені самого косого хреста завершуються восьмикутними зірками та двома ромбами по боках. Це також символи богинь. Отже, тут ми маємо структуру з восьми богинь. Ця структура раніше (Причепій, 2018, с. 85) була нами визначена як 56-членна, оскільки $8 \times 7 = 56$. Число (множина) з 56 знаків часто зустрічається на архаїчних артефактах. Воно позначає двох богинь (Матір і Дочку — 2×28), кожна з яких поділена на свою трійку, разом з якою утворює четвірку. Таким чином, цей орнамент дозволив нам глибше заглянути в семантику косого хреста з чотирма богинями в секторах. Він радше за все був символом двох богинь, які позначалися сакральною множиною 56. Імовірно культ цих двох богинь був поширений серед первісних людей.

На іншому рушнику з цього ж села (рис. 8, с. 132) між променями косого хреста зображені чотири жіночі фігурки. Це, очевидно, і є богині, що супроводжують косий хрест. Орнаментів такого типу серед подільських рушників є кілька й усі вони відповідають правилу, за яким між променями косого хреста розміщені фігури, які можна ідентифікувати як богинь.

Проаналізувавши символ косого хреста, ми

вважаємо доречним внести одну поправку до попередньої статті (Причепій, 2019). Там автор ідентифікував фігуру з перехрещеними рогами як богиню-олень через те, що вона вкладається в тричленну структуру (голова, двійка грудей, які символізують роги — «руки в боки», і вульва). Тепер це визначення цього символу як богині можна посилити тим, що перехрещені роги — це косий хрест.

Символ косого хреста з чотирма богинями в секторах присутній і на тканих орнаментах білоруських рушників. Так, у цьому рушнику (рис. 9, с. 131) нашу увагу привернув орнамент на найширший (середній) смузі, на якій розміщені фігури, зображені білим кольором. Ці фігури утворені з косого хреста й чотирьох ромбиків, що розміщені в секторах. Якщо їх розмістити вертикально (мал. 10, фрагмент), то вони набудуть людиноподібного вигляду. Це досягнуто тим, що двом верхнім променям надали вигляду рук (фігура «руки в боки»). Хоча сам косий хрест тут дещо деформований, але його антропоморфність свідчить про те, що його творці усвідомлювали семантику цього символу. Розміщення чотирьох ромбиків у його секторах дозволяє розглядати його як Велику Богиню з чотирма Дочками, які позначені ромбиками.

Розкриття семантики косого хреста відкриває шлях і для інтерпретації так званого «пісочного годинника» — символу, що часто зустрічається на

подільських і полтавських вишитих рушниках. Цей символ являє собою косий хрест, у якого верхній і нижній сектори зафарбовані, унаслідок чого він нагадує два з'єднані трикутники. Мало сумніву в тому, що він позначає богиню, чим і зумовлене поширення цієї фігури. Це ж таки стосується біноклеподібних посудин трипільців, які також мають вигляд косого хреста.

2/ *Структура косого хреста і ромбу в народних орнаментах.* Значно частіше, ніж хрест з чотирма богинями в народних орнаментах зустрічається структура, утворена з косого хреста й ромба. Їх також можна бачити на тканих рушниках України та Білорусі.

Ромб і косий хрест є одними з основних фігур тканих виробів Київського Полісся. Іноді, як на цій тканині на стіні при ліжку (рис. 10), можна бачити орнамент, ідентичний мізинському (рис. 4). Тут на верхній і нижній смузі розміщені ряди шевронів, які, зустрічаючись, в одному випадку утворюють ромб, в іншому — косий хрест. Якщо врахувати, що мізинський і цей орнамент розділяє 20 тис. років, то мимоволі складається враження, що цей тип орнаменту існує поза часом. Орнамент на нижній подушці також містить косий хрест. Він чергується з ромбом, у якому за правилом мала би бути чотири- або восьмичленна структура. (У ромбові розміщували або четвірку богинь, або вісімку божеств. В останньому випадку це могло бути чергування богинь і богів або ж вісімка богинь).

Орнаменти з косим хрестом і ромбом досить поширені в тканих рушниках Білорусі. Варіації з чергування цих символів можна бачити на більшості орнаментальних смуг рушника (рис. 11). Орнамент рушника складається з семи смуг. На всіх, за винятком середньої, присутні косі хрести. На другій і шостій смузі між променями хреста зображено чотири умовних голівки, які, очевидно, символізують богинь, що зображались у секторах хреста. Косі хрести з першої, третьої, п'ятої та сьомої смуг на середній лінії по вертикалі містять по три символи (ромбики або хрестики). Тут четвірка заміщена трійкою. Це означає, що в такому випадку двійка грудей Богині передається одним символом і четвірка богинь «згортається» у трійку. (Таке «згортання» четвірки в трійку ми бачили на орнаменті з Гелієшти (рис. 5), на якому цикл Місяця передавався трьома богинями, за таких умов середня богиня — ромб — включала дві сімки). Той факт,

Рис. 11

Рис. 12

що на цьому рушнику косий хрест супроводжувався трьома або чотирма символами, свідчить, що він не став символом бога, як це вважав А. Голан. Бог не ділився на дітей.

Проведений нами аналіз структур, які утворюють символи косого хреста й ромба (косий хрест і чотири богині, косий хрест і ромб), дозволяє ідентифікувати деякі образи з народних орнаментів, які без знання цих структур здаються нам позбавленими сенсу.

Так, знаючи зазначені структури, ми зможемо «прочитати» орнамент цього білоруського рушника (рис. 12). Тут, унизу, зображено великий ромб. Вище, якщо уважно придивитися, можна угледіти косий хрест (нижні промені майстриня зобразила не зовсім чітко). Вище, у верхньому секторі хреста, зображена умовна голова у вигляді прямокутника з двома очима — хрестиками. Між горизонтальними секторами хреста зображені не зовсім чіткі умовні антропоморфні фігурки. Так, на нашу думку, до-

Рис. 13

сить схематично передана антропоморфна Богиня-Космос і разом з цим показано, що ця Богиня є косим хрестом, у секторах якого зображені ромб (сідниці), дві фігурки між горизонтальними секторами (двійка грудей) і прямокутник угорі (голова). Таким чином, цей малюнок наочно демонструє, що косий хрест символізує Велику Богиню, а четвірка інших богинь є її Дочками. Малюнок, як бачимо, не зовсім виразний і тільки наше знання структури символів навколо косого хреста дозволяє ідентифікувати образ.

Інший незвичний на перший погляд орнамент рушника (рис. 13) складається з трьох стрічок — вузьких верхньої і нижньої та широкої середньої. На вузьких стрічках зображений дещо деформований косий хрест, між вертикальними секторами якого містяться малі ромби-голівки, а між горизонтальними — більші ромби. Це типова структура з чотирьох символів у секторах косого хреста. І малі вертикальні ромби й більші горизонтальні познача-

Рис. 14

ють богинь. Для нас цей орнамент цікавий тим, що він може пояснити, як утворився орнамент з одних косих хрестів без символів у вертикальних секторах з одними горизонтальними ромбами. Символи у вузьких вертикальних секторах важче зображати, ніж у ширших (горизонтальних). Тому вони відпали й залишився тільки косий хрест і ромби з обох боків. Їх ми й бачимо в більшості орнаментів.

На увагу в цьому орнаменті заслуговує фігура, зображена в середній (широкій) стрічці орнаменту. Вона являє собою восьмичленну структуру, що складається з чотирьох великих і чотирьох малих умовних ромбів. На наш погляд, тонкі лінії, що відходять від малих ромбів, можна трактувати як деформовані промені косоного хреста. У такому випадку чотири великі фігури, що розміщені між секторами хреста, символізують чотирьох богинь. Ромбики, що розміщені на кінцях деформованих променів, очевидно символізують, що ці промені також є богинями. Отже, цей орнамент, як і орнамент з рис. 7 передає вісімку богинь, або сакральну множину $56=8 \times 7$.

Можна навести й низку інших прикладів, які свідчать про те, що знання семантики структур архайчних символів допомагає ідентифікувати символи народних орнаментів. Варто зазначити, що ідентифікація елементів (символів) народних орнаментів є не меншою проблемою, ніж проникнення у їхню семантику. Часто символи в орнаментах зазнавали значної деформації і розкриття вихідного символу, що приховується за деформованою фігурою, виливається в окрему проблему. І тут, звичайно, знання структур, у яких фігурував цей символ у архайчній символіці чи інших народних орнаментах, стає в пригоді за його ідентифікації.

Цей фрагмент орнаменту з білоруського рушника (рис. 14) цікавий тим, що він демонструє трансформацію символу косоного хреста у фігуру з

Рис. 15

умовною назвою «пісочний годинник». У цих двох орнаментальних стрічках ромб мав чергуватися з косим хрестом, але останній замінили фігурою, у якій вертикальні сегменти хреста зафарбовані. Поширеність структури символів ромба й косоного хреста, а також деяка подібність «пісчаного годинника» до косоного хреста дозволяють нам вбачати в цій фігурі косий хрест.

Виходячи з викладеної тут концепції ромба й косоного хреста, спробуємо детальніше розглянути інтерпретацію ромба А. Амброзом, яка до сьогоднішнього дня є найбільш популярною. Дослідник проаналізував кілька

десятиків зображень ромба й зрештою прийшов до такого висновку:

«Простий ромб чи трикутник ... був знаком землі взагалі, "земної тверді". Сітчатий ромб ... радше за все є знак землі-грунту, приготовленої для посіву... Точки могли зображати насіння (?). Ромб з крючками був символом матері-землі, що плодоносить, знаком плодоносного поля» (с. 26).

На наш погляд, головний недолік А. Амброза, як і більшості дослідників архайчної символіки, полягає в тому, що вони беруться за аналіз окремого символу, не розглядаючи його в системі, не створивши концепції первісних символів узагалі. Це зрештою приводить до суб'єктивістської позиції. Розглянемо деякі думки автора. Твердження, що простий ромб був символом землі взагалі спростовується тим, що ромб (чи круг) зображали на вершині дерева, форму ромба надавали голові жінки-богині. Дерево й жінка були моделями Космосу (принаймні стосовно дерева ніхто цього не заперечує), і ромб угорі явно є символом неба. Ромб справді може бути символом землі, якщо він зображений у певному контексті (на сидниці богині). Іншими словами, ромб може символізувати три жіночі сфери Космосу й відповідні божества. Його

Рис. 16

семантику не можна звужувати до однієї сфери землі.

Інтерпретація дослідником перехрещеного ромба з чотирма точками в секторах на животі богині (рис. 15.) як засіяної ниви, також викликає сумнів. Він розглядає архаїчні символи як картини дійсності: ромб — поле, точки — зерно. На нашу думку, за символами приховані боги, це по-перше, по-друге, їх варто аналізувати в контексті наявної символіки. Під час аналізу ромба з чотирма точкам дослідники не звернули уваги на те, що фігура, розміщена в ромбі — це косий хрест, а чотири точки — це чотири символи в його секторах, які, як було показано вище, позначають четвірку богинь меншого рангу. (Виходячи з тотожності Богині з Космосом, живіт Богині співвідноситься зі сферою життя і поділ цієї богині на чотири своїх богинь, як ідея, міг символізувати чотирьох богинь, що передають чотири напрями горизонту — північ, південь, захід, схід). До речі, богині з ромбом на животі зображені, як правило, не вагітними, що також піддає ідею засіяної ниви.

Деяку ясність у семантику ромба з косим хрестом і точками в секторах може внести цей орнамент трипільської миски з с. Раковці (рис. 16). На ньому зображено чотири великі овали з косим хрестом і чотири малі фігурки з «очком». Як було нами встановлено (Причепій, 2018, с. 59–61), великі овали символізують четвірку богинь первісного пантеону, а чотири менші фігурки — богів. У секторах

косих хрестів двох овалів розміщені крапки, у двох інших — невеликі лінії. Тут крапки й лінії позначають богинь меншого рангу (умовних богинь голови, грудей і вульви), на які ділились первісні богині. Характерно, що такий поділ притаманний усім чотирьом богиням, а не лише богині живота (грудей). Якщо врахувати, що ромб — це спрощена графічна форма овала, то звідси випливає, що фігура ромба на животі богині (рис. 15) символізує не «плодючість» цієї богині, а поділ її на свою четвірку, який властивий також іншим трьом богиням первісного пантеону.

Твердження, що ромб з «крючками» символізує землю, що плодоносить, не містить під собою належного підтвердження. Ми (Причепій, 2019) низкою прикладів показали, що ромб з деякими видами «крючків» був символом «богині-оленя».

Що стосується інших видів «крючків», то ідентифікація богинь, які приховуються за ними іще потребує аналізу. Але мало сумніву в тому, що вони приховують божества. До речі, А. Амброз дарма відкинув як недоречну назву «жабка», якою сільське населення Болгарії, України та Росії позначало ромб з певним видом «крючків». Цей ромб цілком міг позначати цю істоту, але вона була не просто жабкою, а епіфанією богині, а радше за все богині підземелля.

Аналіз системи символів і їхніх структур переконав нас у тому, що первісна символіка відображала божества праміфу. Вона не передавала речей самих по собі. Речі й тварини фігурували в ній лише як втілення певних божеств. Спроба деяких дослідників вийти за ці межі й вбачати в символах реальні речі, на наш погляд, приречена на невдачу.

Висновки. Створена автором концепція праміфу дозволила йому по-новому розглянути семантику символів ромба і косого хреста. Ромб в символіці має значення «сфера богині» і «богиня». Найчастіше ним позначали богиню сфери життя. Ми приймаємо визначення семантики косого хреста як символа Великої Богині попередніх дослідників (М. Гімбутас і А. Голана). Розвиваючи цю думку, ми розкрили семантику символів, що розміщені в чотирьох його секторах і показали, що за ними приховуються богиня голова, дві богині грудей і богиня вульва. Вони утворюють структуру, що в багатьох випадках супроводить косий хрест. Аналіз символу косого хреста в архаїчній символіці став ключем для дослідження його в геометричних народних орнаментах. Він дозволив виділити в орнаментах

структури косого хреста й ромба, косого хреста й четвірки богинь у секторах. Це дозволило зробити висновок, що народний геометричний орнамент органічно пов'язаний з архаїчною символікою.

Література:

- Амброз, А. К. (1965). Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками»). *Советская археология*, № 3.
- Бибикина, В. И. (1965). О происхождении мезинского палеолитического орнамента. *Советская археология*, № 1. С. 3–80.
- Буткевич, Л. М. (2008). *История орнамента* (з іл.). Москва: Владос.
- Голан, А. (1994). *Миф и символ* (2-е изд.). Москва: Русслит.
- Причепий, Є. М. (2018). *Богиня-Космос і сімка божеств у первісних міфологічних уявленнях*. Київ: Інститут культурології НАМУ.
- Причепий, Є. М. (2019). Образ «богині-олень» у геометричних орнаментах жіночих сорочок Поділля. *Культурологічна думка*, № 16. С. 110–127.
- Рибаків, Б. А. (1981). *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Селівачов, М. (2005). *Лексикон української орнаментики*. Київ: Редакція вісника «АНТ».
- Фролов, Б. А. (1981). О чем рассказала сибирская мадонна. Москва: Знание.
- Gimbutas, M. (2001, February). *The Language of Goddess*. (1st edition). New York: Thames & Hudson.

References:

- Ambroz, A. K. (1965). Rannezemledelcheskii kultovyi simvol («romb s kriuchkami») [Early agricultural cult symbol ("diamond with hooks")]. (P. 14–27), *Soviet archeology*, No 3. (in Russian)
- Bibikova, V. I. (1965). O proiskhozhdenii mezinskogo paleoliticheskogo ornamenta [On the origin of the Mezinsky Paleolithic ornament]. (P. 3–8), *Soviet archeology*, № 1. (in Russian)
- Butkevich, L. M. (2008). *Istoria ornamenta [History of Ornament]* (z il.). Moscow: Vlados. (in Russian)
- Gimbutas, M. (2001, February). *The Language of Goddess*. (1st edition). New York: Thames & Hudson.
- Golan, A. (1994). *Mifi i simvol [Myth and Symbol]*. (2nd edition). Moscow: Russlit. (in Russian)
- Prychepii, Ye. M. (2018). *Bohynia-Kosmos i simka bozhestv u pervisnykh mifolohichnykh uiavlenniakh [Goddess-Cosmos and seven deities in primitive mythological representations]*. Kyiv: Instytut kulturolohii NAMU. (in Ukrainian)
- Prychepii, Ye. M. (2019). Obraz «bohyni-olenia» u heometrychnykh ornamentakh zhinochykh sorochok Podillia [The Image of the “Deer Goddess” in Geometric Ornaments of Women’s Podolian Shirts]. (P. 110–127). *The Culturology Ideas*, №16. (in Ukrainian)
- Rybakov, B. A. (1981). *Jazychestvo drevnih slavian [Paganism of the Ancient Slavs]*. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Selivachov, M. (2005). *Leksykon ukrainskoi ornamenti [Ukrainian Ornamentation Lexicon]*. Kyiv: Redaktsiia visnyka «ANT». (in Ukrainian)
- Frolov, B. A. (1981). *O chem rasskazala sibirskaiia madonna [What the Siberian Madonna told]*. Moscow: Znanie. (in Russian)

Рисунки подані за джерелами:

- Голан, А. (1994). *Миф и символ* (2-е изд., з іл.). Москва: Русслит. (рис.1, 2, 3, 6, 15).
- Історія української культури*. (2001). т. I. Київ: Наукова думка. (рис. 4).
- Лабачевская, В. (2009). *Пов'язь часоу. Белоруські ручнік*. Мінськ: Беларусь. (рис.11, 12, 13, 14).
- Мицик, В. Ф. (2006). *Священна країна хліборобів*. Київ: Пульсари. (рис. 5).

Орел, Л. (2003). *Українські рушники*. Львів: Кальварія. (рис. 10).

Причепій, Є., & Причепій, Т. (2007). *Вишивка Східного Поділля*. Київ: Родовід. (рис. 7, 8).

Illustrations taken from books:

Golan, A. (1994). *Mif i simbol* [Myth and Symbol]. (2nd edition). Moscow: Russlit. (in Russian) (fig.1, 2, 3, 6,15).

Istoria ukrainskoi kultury. T.1. (2001). [History of Ukrainian culture. Vol. 1]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian) (fig.4).

Labachevskaja, V. (2009). *Poviaz chasou. Beloruski ruchnik* [The connection of times. Belorussian rushnyk]. Minsk: Belarus. (in Belarusian) (fig.11, 12, 13, 14).

Mytsyk, V. F. (2006). *Sviashchenna kraina khliborobiv* [Holy land of farmers]. Kyiv: Pulsary. (in Ukrainian) (fig. 5).

Orel, L. (2003). *Ukrainski rushnyky* [Ukrainian rushnyky]. Lviv: Kalvaria (fig.10).

Prychepii, Ye., & Prychepii, T. (2007). *Vyshyvka Skhidnoho Podillia* [Embroidery of Eastern Podillya]. Kyiv: Rodovid. (in Ukrainian) (fig. 5, 8).

Причепій Євгеній Николаєвич

Ромб и косой крест в архаической символике и народных геометрических орнаментах

Аннотация. В статье автор ставит цель проанализировать семантику символов ромба и косого креста в архаической символике и народных орнаментах, исходя из предложенной им концепции праимифы. При анализе этих символов применен структурный метод. В результате исследования было установлено, что эти символы выражают разные аспекты архаической Богини. Ромб выражает связь ипостасей Богини с определенными сферами Космоса, а косой крест — ее связь с четырьмя своими ипостасями (богинями головы, двух грудей и вульвы), которые сокрыты за символами, расположенными в секторах косого креста. Такая интерпретация открывает новую перспективу понимания семантики ромба и косого креста в орнаментах. Практическое значение статьи заключается в том, что она позволила проникнуть в семантику косого креста и структуры косого креста и ромба в геометрических орнаментах вышитых и тканых рушников Украины и Беларуси. Статья показывает органическую связь архаической символики и народных орнаментов и доводит несостоятельность мнения о том, что семантика этих орнаментов утрачена и не может быть познанной.

Ключевые слова: ромб, косой крест, семантика символов, геометрический орнамент.

Yevhen Prychepii

The rhombus and the slanting cross in archaic symbolics and folk geometric ornaments

Abstract. The article sets the goal of analyzing the semantics of the symbols of the rhombus and the slanting cross in archaic symbolics and in folk ornaments. The analysis is based on the proto-myth concept proposed by the author. The structuralist method is also applied to analyse these symbols. The study proposes that these symbols reflect various aspects of the archaic Goddess. The rhombus expresses the connection between the Goddesses hypostases and the certain spheres of Space, and the slanting cross shows connection between her four hypostases (the head, two breasts and the vulva) hidden in the symbols located in the four sectors of the slanting cross. Such conception offers a new perspective for interpreting the semantics of the rhombus and the slanting cross in ornaments. The pragmatic significance of the study is that it allows to penetrate both the semantics and the structure of the slanting cross and the rhombus in geometric ornaments of embroidered and woven towels of Ukraine and Belarus. The article illustrates the organic connection between archaic symbolism and folk ornaments while refuting the idea that the semantics of these ornaments have been lost and cannot be recovered.

Keywords: visual symbols, the rhombus, the slanting cross, semantics, folk crafts, geometric ornament.